

ПРОЛОГ

1

— Хвильовий застрелився!

— Не стало Миколи! Кажуть, вкоротив собі віку!

— Не выдержал... Слаб человек...

— Он и раньше имел нестойкую психику! Боялся тьмы и закрытого пространства!

— Але оце сталося після його поїздки на села...

— А що ж він там побачив такого?

— Хіба не знаєте? Труп побачив! Померлих від голоду...

...Надворі — пізня весна. Буяв травень 1933 року. Травень, який намагався задурманити людські серця торжеством життя...

Микола Хвильовий лежав у труні із заклеєною раною на скроні.

Було вже пізно. Із Хвильовим прощалися. В радянській пресі з'явилися перші оцінки:

— Самогубство Хвильового є яскравим прикладом боягузливості опортунізму... жаху перед життям і його новими грізними викликами... Товариш Хвильовий не зумів побороти свою темну і занепадницьку сторону душі... свій страх перед величним розмахом радянських перетворень...

Раптом до кімнати увійшов Олександр Довженко. Він уже жив у Москві, що породжувало багато різних запитань, розмов і навіть підозр. Усі присутні впилися очима в Сашка (так колись називали його, а тепер це наче і не личило стосовно московського гостя...).

Вони з покійним раніше належали до ВАПЛІТЕ, сперечалися, сварилися, мирилися. А тепер Миколи нема. Нема Миколи і вже ніколи не буде.

Сашко ні з ким не привітався, не роззирнувся по кімнаті. Він незмигтно вп'явся поглядом у домовину, що стояла посеред кімнати. Рвучко підійшов до покійника. Обхопив двома руками його голову. Поцілував заклеєну рану. Відтак різко розвернувся і вийшов.

Кілька літераторів, попередньо не змовляючись, вийшли за ним. Несподіваний прихід ще недавно Сашка Довженка, а тепер молодого метра, несподіваний прихід, а можливо, і спеціальний приїзд із Москви, спонукав Йогансена та Слісаренка вибігти за ним. Також услід їм, приєднуючись на ходу, вийшов чемний та стриманий Юрій Смолич.

До речі, Довженко раніше чув одним вухом, випустивши в друге, що, мовляв, Смолич є шпигуном, який спеціалізується на доносах стосовно письменників. Сашко лише махнув рукою:

— Ким би він не був, мене це не стосується.

Ця фраза була такою характерною для нього, особливо після успіху «Землі», ніби Сашко Довженко, один із чотирнадцяти дітей чернігівських селян, дванадцяттеро з яких померли, увірував, що така моторошна і містична гекатомба рідної крові берегтиме його.

Тим паче, що його любила Юля Солнцева, а він любив її.

Тим паче, що коли в Москві ріжуть нігті, в Києві відрізають пальці.

Тим паче (Сашко любив ритуальні повтори, які нагадували йому старосвітські заклинання), сам Сталін шанує його, принаймні так Сашкові здається.

Але зараз він на похороні справжнього письменника, яких ніколи не було густо. І цей письменник, що по-своєму дуже любив життя, застрелився. Моторошні запитання і сумніви почали підкрадатися до Сашка. Він мовчав, міцно стиснувши губи.

Парк, у якому вони опинилися, потемнів. На небі скупчувалися і довільно об'єднувалися хмари, що важчали на очах, набираючи якихось неясних, але загрозливих контурів.

— Напевно, зараз буде гроза, — подумав обережний Юрій Смолич.

Майк Йогансен читав напам'ять передсмертного листа Миколи Хвильового:

«Арешт Ялового — це розстріл цілої Генерації! За що? За те, що ми були найщирішими комуністами?.. Страшенно боляче... Хай живе комунізм...»

Олександр Довженко стрепенувся, знову, на якусь мить, ставши колишнім Сашком.

— Майку, прочитай ще раз! — раптом попросив голосом, який вібував від сильного стресу.

— Так, так, Майку, так-так, ще раз прочитай! — догідливо підтакував Юрій Смолич.

Олекса Слісаренко мовчав, заглиблений у саморефлексії.

— Ми повинні запам'ятати цей лист на ціле життя! — палко закликав Йогансен.

— Так-так, Майку, саме так, на ціле життя, саме так! — патетично, але з якоюсь диявольською домішкою іронії, вигукнув Смолич.

Слісаренко врешті стрепенувся, визволившись із міцного полону саморефлексій.

Сашко знову ставав Олександром Довженком. У парку запада тиша, немовби перед світопадом.

Раптом дощ полив, ніби з десятків тисяч коновок, заливаючи на своєму шляху — зверху донизу! праворуч і ліворуч! — брехню і правду, любов і ненависть, навіть радянську символіку, яка під такою зливою втрачала свою концептуальну монолітність.

Був травень 1933 року.

Окрики наростали, немовби хтось насильно дражнив старі та нові людські серця, спонукаючи їх до надсадного вереску:

— Смерть наймитам імперіалістичних розвідок! — верещали лудженими горлянками робітники сталеливарного заводу, які вижили в своїх селах у 1933-му.

— На шибеницю націоналістичних задрипанців і задрипанок, цих жалюгідних петлюрівських прихвостнів і ненависників Радянського Союзу! — закликали перелицьовані читачі перештопаних українських радянських поетів.

— Я син Країни Рад, самої правди син! — підвискував хтось у юрбі.

— Вороги рідненької Радянської України будуть розтоптані, як тифозні воші! — метав громовиці промовець, маловідомий харків'янам.

— Будуть знищені, як трупні бацили! — жваво, із пристрасстю або механічно повторювали всі, зібрані на першотравневий мітинг.

Більшість людей насправді не розуміли, що відбувається. Або розуміли, та не до кінця. Або були спаралізовані переляком за власне життя. Таких виявилось найбільше, і з цим неможливо було щось вдіяти, бо в людської істоти воля до життя переважає над волею до смерті.

Життя (навіть у поросі та переляку, під блідим недобрим місяцем, що хижо світив пізньовесняними ночами, мовби насміхаючись над людьми, чи під немилосердним полудневим сонцем, яке трішки пізніше, влітку, намагалося по-своєму випалити скверну червоних мітингів) таки пручалося смерті.

Хоча здавалося, що смерть воцарилася в Україні навечно. Біла пелена від непогребених у 1933-му трупів незримо присутніла у великих українських містах.

— Смерті, смерті, ще раз смерті ворогам Радянської України! — звідкись знову доносилися надсадні істеричні верески,

мовби промовців різали на кавалки, якщо вони — за власним бажанням! — не виголосять ритуальних совіцьких проклять.

Егрегор нелюдського жалю і болю вже не боявся червоних мітингових сатурналій.

Комусь із мітингарів раптом примарилася фігура русобородого і ласкаворукого чоловіка в ризах невидимого для присутніх кольору (здається, то був поет Микола Бажан, що значно пізніше, перед смертю, у своєму старечому, але таки майстерному вірші, повернеться до цієї, як він подумав на мітингу, галюцинації).

— І знову прийде зі славою судити живих і мертвих, і його царству не буде кінця! — помираючи, з останніх сил, прошелестів устами в тюремній камері Холодногірської тюрми священник, який не відрікся під тортурами від Ісуса Христа і його віри.

Його відливали водою, били і різали, перед його очима вже стояла пелена, зіткана з галюцинацій і передсмертних туманів, а він усе шепотів:

— Помилуй нас, Боже...

— Ты — предатель нашей Родины! Видите ли, он возомнил, что его бог кому-то нужен в социалистическом Харькове!

— ... по великій милості Твоїй...

— На социалистической советской Украине!

— Молимося Тобі, вислухай і помилуй! — таки лунало у тюремній камері.

Здавалося, що передсмертні уривки з літургії священника огортають душі тюремних в'язнів дивною любов'ю... де нема ні раба, ні пана... ні комуніста, ні Сталіна...

3

Ще в 1914 році Сашко Довженко зустрів чорняву вродливицю, Варвару Крилову. У самозабутті вчилися тонкощів і грубощів кохання, шалу і холоду, поступу і відступу. Чоловіча та жіноча правда то зливалася у першій благісності, то застигала

прихованими острівцями перших розчарувань, які, втім, ще не могли перемогти їхню чи то пристрасть, чи то любов (напевно, все-таки пристрасть, яка божевільно спалахує, залишаючи після свого мору випалені душі...).

Вони обоє прагнули щастя. Хіба то гріх прагнути щастя у пеклі Першої світової війни, народження Української держави, а згодом — її агонії?

Хіба соромно прагнути щастя тоді, коли людське життя нічого не важило (коли тебе, Сашку, кілька разів могли запросто вбити, ти добре тямив свої молоді роки?..).

Хіба можна не прагнути щастя двом молодим здоровим людям у цьому пеклі? Що можна було протиставити такому пеклу, окрім любові? Але вони не відчували різниці поміж любов'ю і пристрастю.

Та й небагато, в усі часи, знайдеться майстрів їхнього розрізнення. Пристрасть одразу бере за горло, спалює душу, огортаючи її вогнями ритуального безуму. Також пристрасть чарує, дарує, коли вона взаємна, відчуття темних і таємних глибин близькості. Пристрасть смілива, безрозсудна, вимоглива і жорстока.

Любов потребує багато інтуїтивної садівничої праці. Вона несмілива і недосконала, особливо без постійного саморозвитку. Вона може здаватися непривабливою, коли її порівняти із пристрастю.

Пристрасть шалено розгоряється, а потім шалено випалює свої жертви. Лише любов наповнює наше життя сенсом.

Згодом, у 1917-му, вони офіційно одружилися. Але... Сашко не міг пробачити Варварі зраду, хоча майже ніде і ні з ким про це не говорив. Варвара не могла змиритися із раптовою хворобою кісток і милицями, які поволі почали затуляти їй світ. Милиці були надто жорстоким покаранням для молоді жінки.

Потреба любові ставала чимраз нав'язливішою. Це мовби билися об його серце, вдарили кулачатами в груди його померлі, хрещені і нехрещені, братики і сестрички; їх було дванадцятьо невиняток, розіп'ятих злиднями і мороком страждань.

Із Варварою все поволі завершується. Їхній дар любові, що був спершу ангелом у білій сорочці, переродився до свійської курки, та й то такої, що тримається лише з обов'язку. Були винні двоє, звісно, багато не розуміли, особливо у швидкому плині молодості, що часто випалоє з людей усе найздоровіше і найкраще, залишаючи лише біль і тягучі спомини.

Сашко ніколи не забуде, як Варвара його зрадила з білогвардійським офіцером. Розумієте? Зрадила. Ще й із російською білою кісткою. Певно, забажала стати панією. Він її простив, змилосердився, бо занедужала на туберкульоз кісток. Звідки той туберкульоз узявся в здорової Варвари? Що це? Гра таємничих надприродних сил? Невблаганна десниця відплати?

Але Сашкові навіть ставало шкода своєї коханої... Вона, певно, так шалено гналася за щастям. Хотіла виїхати за кордон. Вона не була створена для животіння в країні Рад. Рвонулася, як вона гадала, до Сонця, але колісниця її Геліоса тріснула...

Сашко ніколи не забуде, як побачив сухорлявого, блідолицього чоловіка, коли розшукав Варвару, *поручик Голицын, а может, вернёмся?*

Сашко ніколи не забуде, як простив її пізніше, вже хвору.

Сашко ніколи не забуде, як у його душі руйнувалося те, що допомагало жити.

Як руйнувалася любов, як із маніакальною методичністю і фанатичним запалом хтось кожноденно нищив його колишнє свято любові до юної Варвари, красуні понад красунями, жінки понад жінками.

Нарешті одного дня відчув, що Варвара вже не живе у його серці, навіть не ночує там. Навіть не навідується в гості. Варвара є і Варвари немає.

Трагедії наших сердець у молодому віці не тривають постійно, але залишають до кінця життя важкі відбитки в наших душах.

Вони чіпляються за все. Влада Рад є справжнім колективним параноїком! Нема такого, чого б вони не змогли використати проти людини! Мое переінакшене ім'я — Ніко Бажан — теж може спричинити звинувачення в космополітизмі та плазуванні перед Заходом.

Таке чудове прізвисько! Бажаний, бажан, як укорочена форма прикметника! І ім'я Ніко прекрасно би пасувало до його нових віршів. Згадав шматочок свого «Фокстроту»:

*Забився в похоті прелюдній
Цей крок лисиць, меткий фокстрот,
Цей такт,
Цей тракт хитких істот,
Цей акт одвертий, акт прилюдний,
Цей неймовірний акт.
Шматуй же крок, труси людей ти,
Кохання механічний знак!
Уже на чорнім горлі флейти
Заходів худий борлак.*

Ледь не заплакав. Треба було змінювати Ніко на Миколу. Таке відверто невитончене, грубувате селянське ім'я! А корекція імені потягне за собою все інше. Але... Інакше не можна. Не можна інакше, Ніко. Батько був причетним до УНР. Вони це достеменно знають. Вони витягнуть цю краплену карту у будь-який момент.

Раптом відчув шалений напад ненависті, що дійшов до свідомості. Вони, ці чортові петлюрівці, просрали республіку, повтікали за кордон, а тепер що мають робити такі, як Ніко? Що має робити Ніко Бажан?

Їхати до Парижа шукати прах Петлюри? Влаштувати карнавал із синьо-жовтими стягами посеред Хрещатика?

Ці всі петлюрівці виїхали, не змогли нічого втримати, вічно сварилися поміж собою... Та вони справді були прихвоснями на капіталістичних задвірках! Вони служили німецьким лайдакам!

Хоча ніхто не очікував перемоги більшовиків, якщо чесно, шепотів Микола сам до себе. Такий сценарій навіть не розглядався, в нього спершу ніхто не вірив...

— Але більшовицькі товариші — не УНР, вони мають силу і міць! — із сумішшю страху і захоплення, захоплення і страху, що наростав, страху без захоплення, страху, страху і ще раз страху вирвав із себе вперше цю фразу Ніко, поволі стаючи безповоротним Миколою.

Знову згадав своїх переляканих батьків, згадав брата з його успішною військовою кар'єрою. Згадав сестру. Всі живуть своїм життям. Батько страхається власної тіні, а брат і сестра карабкаються червоними щаблями догори.

— Але в тому догори нема сонця, там — темрява деспотизму радянських параноїків, котрі вбивають усе, окрім своїх так званих генеральних ліній партії, — проносилось в мозку.

Ці думки були йому близькими, в ньому ще не помер Ніко Бажан. Ніко був дивовижно стійким, він бажав жити і любити, любити світ і красу, вино і жінок. Ніко-митцеві були байдужими й огидними нові радянські постулати, від яких віяло подихом смерті.

Але його починають критикувати. Йому можуть закинути не лише плазування перед Заходом, а й створення терористичної організації, основною метою якої було повішення Сталіна на Красній площі, чи контрреволюційної організації, що мала вичерпати всю воду з водних ресурсів СРСР для паралічу життєдіяльності молодії країни, найсправедливішої країни в світі.

Також йому можуть пришити створення шпигунської мережі в УРСР, величезної шпигунської мережі, що плазувала перед дядьком Семом, перед капіталістичними задвірками і їхнім кривавим долларом, якого там майже неможливо заробити простому американському робітникові! Він не виключає і те, що йому можуть інкримінувати і замах на прах великого Леніна

у Мавзолеї або написання віршів, де він непоштиво відгукувався не лише про старшого брата, тобто великий російський народ, а й про переконання деяких африканських комуністів, що були чималою підпіркою КПРС!

Словом, йому завжди може бути гаплик.

— Та мені ніхто не допоможе, крім мене самого! Он Довженко вже закликає знищити Михайлівський Золотоверхий собор... А я ще намагаюся писати «Сліпців»! Треба завершувати з цією поемою, — в екстазі самобичування думав ще молодий, а вже Микола (Платонович) Бажан.

А навколо буяла весна, квітень ще розривався поміж березнем і травнем, спершу поволі, а потім цілковито закохуючись у травень, уподібнюючись до нього і дурманячи Миколину голову запаморочливим цвітінням і буянням рослинної країни, проти якої поки що СРСР вирішив не затівати війну, хоча вустами ветхого російського біолога Івана Мічуріна готувався до перших баталій:

— Ми не можемо чекати милостей від природи. Наше завдання — взяти їх у неї!

Зрештою, таку війну проти ботанічного царства розпочав не лише дідок Мічурін, а й українець Трохим Лисенко, що легко відкидав навіть закони Менделя. На другому з'їзді колгоспних передовиків у 1935 році Трохим, який блискавично сховався кар'єрними щаблями від селянина з Полтавщини до московського академіка, брутально кричав:

— Шкідники-куркулі є не тільки в колгоспах! — погрожував кулаком з трибуни той, кого би навіть не пустили за поріг пересічного університету в цивілізованій країні.

— А де? Де ще? — шепотіли губи колгоспних ударників.

— У науці, товариші колгоспники! Класовий ворог є скрізь однаковим! — верещав Трохим Лисенко.

— Браво, товаришу Лисенко, браво! — тихим голосом червоного бога підтримав промовця Сталін, зробивши того недоторканим аж до смерті Хрущова.

Але, попри всю цю мерзотність, квітень таки перетікав у травень, дівчата теж розквітали і були такими прекрасними, що Микола Бажан вирішив повірити в те, в що насправді у глибині душі ніколи не вірив.

— Хочу жити! Жити! Жити! — проривалося звідкись із найдальших глибин, зневажало всі інші варіанти поведінки.

— Хочу любити! Але і любити треба по-іншому! Слід бути лояльним до влади... Хоча хто вже не лояльний до неї зараз, окрім божевільних? — починався Бажанів, так би мовити, аналіз ґрунту під ногами.

— Їм непотрібно любові, одної тупої любові, особливо від талановитих людей! Їм треба вірнопідданості! Їм треба талановитого плазування... Вони дуже люблять моральне приниження і будуть за нього платити... — невідомий Бажан із невідомими припущеннями вилущувався із молодой шкаралупи.

5

...Страшним був Київ у тридцятих. Щось маловловне і руїницьке, з якоюсь голосливою тишею, із розщепленням елементарного спокою, необхідного для життя містян, по-бандитському скрадалося, починаючи від центру, всіма сторонами старовинного княжого града, всіляко намагаючись принизити й осквернити дух вічного міста.

Загроза і небезпека висіли в повітрі, хоча недосвідченому серцю могло би видатися все навпаки: щось будується, змінюється, оновлюється. Мовляв, на вулицях після 1933-го стає більше людей. Всюди натикано кумачевих стягів, а якщо більшовицькою українською мовою, то червоних прапорів на кожному кроці, ніби вони покликані готувати навколишній люд до гігантського жертвопринесення в недалекому майбутньому...

Ще недавно боролися і помирали, разом із Симоном Петлюрою, а тепер всі проклинали його, добровільно чи недобровільно.

Ще недавно був розгул отаманів, із незрозумілими планами і політичними устремліннями, а часто, мовляв, пострілять би і погулять би, *гуля Максим, гуля батько, степами, ярами...*

А тепер всі отамани коли не в концтаборах, то перелякані та приручені. Але найбільше їх мертвих.

Ще недавно юнаки, чорношличники і червоношличники, жили і вмирали за Україну. Тепер багато з них уже в могилах, як і їхній очільник Симон Петлюра, із прізвища якого радянська пропаганда зробила страховисько.

Уцілілі юнаки, хоча далеко не всі, пішли служити більшовикам. З-поміж них — і Сашко Довженко. Ці юнаки часто були більшими католиками, ніж Папа римський, намагаючись, із випроханою ідеологічною індульгенцією, жити за червоними законами. Можливо, вони і справді ненавиділи УНР, мовляв, не спромоглися на перемогу, отримали нестерпний сором поразки, то нехай тепер западеться під землю навіть тінь самостійної та незалежної України...

Але первинним було людське, надто людське бажання вижити. А вже потім — працювати на колишнього ворога, якщо той дозволить. Недарма ж Павло Тичина, одним із перших уловлюючи страшні нові закони життя, напише в трагічній «Антистрофі»: *«Орел, Тризубець, Серп і Молот... І кожне виступає як своє. Своє ж рушниця в нас убила. Своє на дні душі лежить. Хіба й собі поцілувать пантофлю Папи?»*.

А Київ ковтав і ковтав отруту, спершу ошуканий україномовними вивісками.

Про радянський Київ Довженко сказав:

— Це город-мученик, город-геній, хворий на менінгіт.

Бо така доля всіх переможених міст.

— Саша, ты во сне говоришь по-українськи! — дорікнула якось Солнцева.

— Тебе не нравится? — Олександр спершу намагався відбитися жартом.

— Да, не нравится!

— Почему?

— Ты уже достаточно долго живёшь в Москве!

— Ну и что?

— Как что? Ты уже не имеешь ничего общего с малороссийским наречием! — зазвучали роздратовані нотки в голосі дружини ще молодого метра радянського кінематографа.

— Та ти збожеволіла, Юлю, чи як? — почало наливатися багрянцем тонке Довженкове лице.

— То есть как? — зверескнула Солнцева.

— Как! Как! А так! Я народився в Україні! Це моя рідна мова! Розумієш чи ні? — багрянець на обличчі метра ставав дедалі багрянішим.

— Твой родной язык — русский! — красиве обличчя Юлії раптом спотворила дивна гримаса, суміш гніву й огиди.

— А це чому? — входив Довженко, чи як його іноді підкреслено називали, чоловік Солнцевої, у стан несамовитості.

...Ох нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України, мертві братики і сестрички, безталанні покійнички раптом ніби вишикувалися перед його очима, ніби голосять за Сашком, чи там раду радять, як стати на турка, не чуємо на чужині, чи то втішаючи, чи то проклинаючи його від імені всього Довженкового роду.

Відчуття скверни і тліну, якоїсь страшної омани його життя, вселенської брехні та безжальної підміни кинуло ним на диван. Але... це було так і не так... він страшенно заплутався... Це його Юля, сука московська (подумав і перелякався, але вже не міг зупинитися), його ув'язнила!